

Fietsen in Vrijheid

**Uitgave Generaal Maczek Museum
2004**

“Breda 60 jaar vrij”

FIETSEN IN VRIJHEID

€ 4,20
5760

Een fietstocht langs monumenten en bijzondere plaatsen in Breda die herinneren aan de Tweede Wereldoorlog

Inleiding

29 oktober is het voor Breda de dag van de bevrijding. De Tweede Wereldoorlog betekende voor Breda een groot verlies aan burgers en gebouwen. Bij een aantal belangrijke gebeurtenissen die tijdens de oorlog plaatsvonden wordt tijdens de route stilgestaan. De route is het beste te rijden per fiets, al zijn een aantal plaatsen ook per auto bereikbaar. U kunt de tocht op verschillende plaatsen beginnen en zo lang en zo kort maken als u zelf wilt door delen of lussen weg te laten. De tocht exclusief Prinsenbeek, Teteringen, Bavel/Ulvenhout en de Vloeiweide (een uitstap naar Rijsbergen) is ca. 32 kilometer lang. De extra lus naar Prinsenbeek is ca 11 km lang, de lus naar Teteringen ca 6 kilometer, de lus naar Bavel/Ulvenhout ca 13 kilometer en de lus naar Rijsbergen en de Vloeiweide is ca

15 kilometer lang. Hier moet uitdrukkelijk vermeld worden dat een greep werd gedaan uit belangrijke plaatsen, waar sporen van het oorlogsgeweld en herdenkingsplaatsen m.b.t. de Tweede Wereldoorlog zijn te vinden. Niet alle plaatsen waar bommen schade en ellende veroorzaakten zijn in de route opgenomen of worden genoemd. Sommige niet vanwege hun excentrische ligging en anderen niet omdat de plekken nu onherkenbaar zijn door wegeaanleg en/of nieuwe bebouwing. **Bij de dikgedrukte namen van de plaatsen die we aandoen vindt u steeds een nummer (...)** dat correspondeert met een genummerde pijl op de bijgevoegde landkaarten. De nummers voor de fietslussen zijn Prinsenbeek (P...), Teteringen (T...), Bavel/Ulvenhout (B/U...) en Rijsbergen (R...). Verder staat "r.a." voor rechts af en "La." voor links af.

De fietsroute

De hoofdroute begint midden in het park Valkenberg van Breda. Hier staat het beeld van **"De Vlucht uit Breda". (1)** Het stelt een vluchtende moeder voor met een kind aan haar hand. Het werd gemaakt door de beeldhouwer Hein Koreman en herinnert aan de meidagen van 1940 toen de Bredanaars,

in opdracht van het gemeentebestuur, massaal hun stad ontvluchten voor een dreigende vernietiging van de stad door Duitse bombardementen. Men verwachtte dat Breda een

strijdtoneel zou worden. Het beeld werd in 1955 geplaatst en na vele omzwervingen is het in het Valkenberg beland. De Bredanaars vertrokken te voet in twee colonnes van 25.000 man langs twee verschillende routes richting Antwerpen. Een van de verste vluchtters kwam zelfs in Zuid-Afrika terecht ! Bij de Vlucht kwamen in totaal 91 Bredanaars om waarvan 51 tegelijk op 17 mei 1940 bij een Duits bombardement op een schoolgebouw in St.

Niklaas (België). Daarnaast werden velen gruwelijk gewond. Voor veel Bredanaars is dit trauma nog dagelijks in herinnering aanwezig. Op 4 mei vindt bij het beeld 's avonds om 20.00 uur de jaarlijkse dodenherdenking plaats. Vervolg de route richting de Grote Markt in Breda door met het gezicht naar het beeld het pad naar links te volgen tot aan het Kasteelplein, voor de Koninklijke Militaire Academie **l.a.** Op de KMA waren tijdens de oorlog Duitse opleidingseenheden ondergebracht. Er zat ook een afdeling van de beruchte Sicherheitsdienst (SD). Ga **r.a.** de Reigerstraat in en direct **l.a.** Grote Markt op (voetgangersdomein). Hier staat rechts de **Grote of Onze Lieve Vrouwekerk. (2)** Wanneer de kerk open is, ingang aan het Kerkplein, kunt u in de indrukwekkende kerk een kijkje nemen. De koorbanken in de koorpartij bevatten in het houtsnijwerk **twee miséricordes** (een miséricorde is een versierd steunstuk aan de klepzetels in de koorgestoelten van de kerk), die na W.O.II zijn aangebracht en waarvan de voorstelling betrekking heeft op de oorlogsgebeurtenissen in Breda. Op de vijfde bank achter (vanaf het koorhek aan de linkerkant) ziet u op de miséricorde hoe een Poolse militair een Duitse soldaat aanhoudt. Op de andere miséricorde (de laatste van de rij koorbanken) staat een motor afgebeeld met daarop een Poolse motorordonnans met een jonge vrouw. Tijdens W.O.II werden de kunstschaten in de kerk zorgvuldig beschermd, met name de grafmonumenten. Daartoe werden ze "ingepakt" en beschermd door middel van houten wanden. Bij de bevrijding van Breda werd de Grote Kerk getroffen waarbij lichte schade ontstond. Ga nu vanaf de zij-

ingang van de kerk **r.a.** via de Torenstraat rechtdoor naar de Schoolstraat. Hier staat naast nr. 16 de **Joodse Synagoge. (3)** De synagoge werd gebouwd in 1844 in Waterstaatstijl. Tot W.O. II werd het gebouw intensief gebruikt door een steeds groeiende joodse gemeenschap. Van de Nederlandse joodse gemeenschap heeft slechts 20 % de holocaust overleefd. Tijdens de oorlog werd het overgrote deel van de joodse gemeenschap van Breda weggevoerd naar Duitsland en vermoord in concentratiekampen vooral in Auschwitz en Sobibor. In totaal werden 197 joodse stadgenoten op transport gesteld. Daarvan kwamen er meer dan 100 in de leeftijd van acht maanden tot 94 jaar om. Van de ruim honderd overlevenden (waaronder ook veel ondergedoken joden) vestigde zich na de bevrijding ongeveer de helft weer definitief in Breda. Op 10 december 1944 vond in de bouwval van de synagoge weer voor het eerst het Chanoeka, inwijdingsfeest, plaats. De voorganger was de leger rabbijn Klepfisch van de 1^e Poolse Pantserdivisie die Breda bevrijd had. De schamele ruimte werd dan ook vooral gevuld door manschappen van die legereenheid. Slechts een twintigtal joden uit het Bredase was aanwezig. Het was geen feestelijke bijeenkomst! Na de oorlog stond het gebouw tot 1947 leeg. Het werd in 1947-48 ingrijpend verbouwd, waarbij de oude frontgevel verdween. Slechts twee kelderraampjes herinnerden tot 1992 aan de oude synagoge. In 1986 kwam vanuit de joodse gemeenschap het plan op tafel de oude synagoge weer te herstellen. In 1990 begonnen de werkzaamheden, die in 1992 werden afgerond. De oude gevel werd herbouwd en de synagoge-ruimte gerestaureerd, daarmee heeft Breda niet alleen weer een synagoge in gebruik, maar tevens een monument dat herinnert aan de donkere dagen van W.O.II voor de joodse gemeenschap van de stad. We gaan nu aan het eind van Schoolstraat **l.a.** via de Kraanstraat en om het water van het

Spanjaardsgat **r.a.** naar de Nieuwe Prinsenkade. Volg deze weg over de Gasbrug en sla **r.a.** over de Trambrug in de richting van de Academiesingel. Voor de eerste huizen van de Academiesingel **l.a.** de Spoorstraat in. In het hoekpand, **Spoorstraat 148a, (4)** woonde **ma Ueberfeldt (1888-1960)**. Haar meisjesnaam was Elisabeth van der Vliet. Zij was gehuwd met Paul

Heinrich Ueberfeldt en werd in Breda “de hospita van het verzet” genoemd. In haar huis aan de Spoorstraat 148a was vanaf 1943 **de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers** gevestigd. In de Haagse Beemden (plan Kesteren) is vanwege haar verzetswerk tijdens de Tweede Wereldoorlog een straat naar haar genoemd. (Ma Ueberfeldtstraat). Rijdt de Spoorstraat uit tot aan het station op het Stationsplein. In de stationshal ziet u tegen de westwand vlak bij de trap naar de perrons **een bronzen plaquette ter nagedachtenis aan de gevallen Wilhelminus Adrianus de Leeuw.** (5)

Deze Bredenaar, die woonde aan de van Duivenvoordestraat 8, was dienstplichtig soldaat (2^e Depot Bataljon Spoorwegtroepen) en kwam om door de oorlogshandelingen op 10 mei 1940 te Dordrecht. De Leeuw ligt begraven op het kerkhof aan de Vogelenzanglaan. (zie aldaar). Als u met uw

rug naar het station staat kijkt u de Willemstraat in. Links op de hoek was het Oranjehotel. Vlak daarna was een oprit. Op het binnenterrein was in de jaren 1943-1944 de “Ortskommandantur” (6) gevestigd. Hier zijn na “Dolle Dinsdag” (5 september 1944) op 6 september zeker vijf mensen geëxecuteerd waaronder **dokter W.J. Scheffelaar (zie Begraafplaats Bieberg) en kunstschilder F.L. de Bruin.** Vanaf het stationsplein gaan u links in oostelijke richting de Stationsweg in. Aan het einde van de straat r.a. de parallelweg op van de Terheijdenstraat. Rijdt door tot de

oversteekplaats (naar de Ceresstraat) vlak voor de stoplichten en stap hier af. Bekijk hier de eerste situatiefoto's van toen en loop vervolgens naar de overzijde. Pas op en kijk goed uit vooral naar links, er kan verkeer uit de tunnel komen. Aan de overzijde waar nu een nieuw gebouw staat van de bierbrouwerij

Interbrew **op de hoek van de Ceresstraat.** (7) stonden tot mei 1940 fraaie herenhuisen. Bij een bombardement op Breda werden ze verwoest, tezamen met een deel van het patronaatsgebouw dat tegen de toen nog

aanwezige St Jozefkerk stond. In de Ceresstraat zien we even later rechts de Jozefstraat. **De lagere St. Jozefschool (8)** gelegen op de hoek van de Ceresstraat en de Jozefstraat werd ook gedeeltelijk vernield. Van de Ceresstraat oversteken naar de Teteringsdijk en volg deze tot aan de weegwerktuigfabriek van Molenschot. Hier tegenover aan de rechterzijde

staat nu een modern appartementengebouw (voorheen Café "De Weegbrug"). Links van de bomen **pand nr. 56** (voorheen Teteringsdijk 26), het woonhuis van **Dr. Hein Hoeben. (9)** Dr. Hein Hoeben was stichter van het Internationale Katholieke Persbureau en journalist voor de Internationale

Katholieke Dagbladders. Hij werd in 1940 gearresteerd wegens zijn anti-fascistische en anti-Nationaal-Socialistische artikelen. Hij stierf aan uitputting in de strafgevangenis van de Gestapo aan de Alexanderplatz te Berlijn op 28 februari 1942 (begraven R.K. Begraafplaats, Teteringen, zie lus Teteringen). Iets verder aan de rechter kant op **nr. 166a** een 'nieuw' huis **(10)**, gebouwd eind jaren veertig in traditionele baksteenbouw. Hier stond tot mei 1940 een herenhuis. Het werd ook tijdens de oorlog verwoest, tezamen met de **panden van Grossierderij "De volharding" en de Eucharistische Kruistocht**, die even verderop lagen. Het zijn nu de **nr's 172-178**. De Eucharistische Kruistocht was een vereniging in het leven geroepen door Mgr. Frenken en geleid door de Cathechisten van de Boschstraat. De vereniging ontfermde zich in het pand over de arbeidersmeisjes van de tegenovergelegen Hero-fabriek. Blijf de Teteringsdijk volgen richting Driesprong (2 keer oversteken bij stoplichten!) u passeert daarbij aan de linkerkant **nr. 273**. Tijdens W.O. II was hier de **slagerswinkel van de familie Lips , en op nr. 275 een winkel van Jamin. (11)** Toen in de tuin

achter deze huizen een bom insloeg lagen de achtergevels van de panden eruit en was er veel glasschade in de omgeving. Nu staan er geen huizen meer maar een bedrijfsgebouw. Wij komen op de Driesprong. **(12)** Hier stond **de kerk van Onze Lieve Vrouw van Goede Raad**. De kerk

was gebouwd in 1925 in Neogotische stijl naar een ontwerp van de Bredase architect J. van Groenendaal. Na uren van hevige beschietingen door de Polen, die hier uit de richting Dorst kwamen, lieten de tot terugtocht gedwongen Duitsers van zaterdag op zondag om tien minuten over twaalf (dus midden in de nacht) zeven springladingen onder de toren springen. Hierdoor veranderde een groot deel van de kerk, die de Driesprong domineerde, in een troosteloze puinhoop. In februari 1949 werd begonnen met de wederopbouw van de kerk, die naar de plannen van de architecten F. Mol en J. Brugman van een neogotische kerk werd verbouwd tot een met neo-romaanse stijlkenmerken. De toren werd daarbij niet meer herbouwd, maar vervangen door een monumentaal portaal. De "nieuwe"kerk werd ingewijd op 27 april 1950 en tientallen jaren later definitief afgebroken. Er staat nu een appartementsgebouw nrs 299-355. **Links op nr. 295** bevindt zich nog de pastorie met in de rechterzijgevel twee glas-in-lood ramen voorstellende H. Maria met kind en Christus. Rechts van het appartementsgebouw staat nog een oud klooster/schoolgebouw. Vanaf dit punt kunt u de lus naar Teteringen nemen. Zie lus Teteringen. Wilt u de lus overslaan dan gaat u richting Poolseweg en daarna "**de Poolse kapel**". Deze kapel staat in een parkje dat is aangelegd tussen de Wilhelminasingel, De Lovensdijkstraat en de Hertog Janlaan. Vanaf de Driesprong **l.a.** de Tilburgseweg op. De eerste straat **r.a.**, de Giraffestraat. Rechtdoor de Epelenberg op, draai met deze straat mee rechtsaf tot aan het einde van de straat (winkelgalerij). Op het einde **l.a.** het Hooghout in. Volg het Hooghout en draai halverwege met de weg mee rechtsaf en na 100 meter **l.a.** de Topaasstaat in. Aan het einde bij de stoplichten de Claudius Prinsenlaan oversteken en ga **rechtdoor** de Molengracht in. Na enige honderden meters in de bocht naar links **(13)** stond rechts naast de weg de uit 1861 daterende boerderij van de familie de Jongh. Het was een van de vele mooie boerderijen in dit gebied. In de nacht van 21 op 22 januari 1945 viel er een V-1 vlak naast de kelderruimte van de boerderij. Een triest toeval was dat de familie Dielemans, met vijf kinderen, bij de familie de Jongh was ingetrokken omdat de woning van de familie eerder ook door een vliegende bom was getroffen. Vijf kinderen van de familie de Jongh, vijf kinderen van de familie Dielemans en een tante die in de boerderij aanwezig kwamen om bij deze inslag. De knecht van de Jongh sliep op zolder toen de V-1 insloeg. Met bed en al werd hij uit de boerderij geslingerd en kwam 75 meter verderop terecht in de Kamerakker. Hij overleefde de val en kwam met de schrik vrij. Uit de resten van de

boerderij werd later nog een kleine noodwoning gebouwd. Hier werden indertijd door bewoners van de buurt Sportpark II tien bomen geplant die de herinnering aan de kinderen levend moest houden. Eén ervan werd geplant door Hein Koreman, de bekende beeldhouwer van o.a. "De Vlucht". Misschien behoort deze nog tot het groepje van drie oude beuken die terplekke aan de rand van de weg staan, juist in de bocht. U rijdt nu op de aanvalsroute van de Polen die via de Molengracht en de nu Poolse weg Breda binnentrokken. Toen was het Molengrachtstraat. U volgt dezelfde route. Via de Molengracht r.a. de Poolse weg op. Na 200 meter ziet u links op de hoek de boerderij van de Blauwe Kei. Vanaf 28 oktober 1944 kwamen hier de granaten van de Poolse aanvallers neer op de ingegraven Duitsers. Iets verder aan de Poolse weg passeert u rechts de **Smutsstraat (14)**. Hier stond in de oorlog een boerderij. Achter deze boerderij kwam op 29 oktober bij een granaatinslag de 16 jarige Frans van Lierop om het leven tezamen met twee Poolse militairen A. Jaranowski en F. Kowalski. De militairen liggen op het Poolse ereveld aan de Ettense Baan. Frans ligt bij zijn van verdriet gestorven vader en moeder op kerkhof Zuilen. Ook voor deze drie mensen werden later door de buurt bomen geplant. Iets verder op de hoek van de **Sikkelstraat (15)** viel op 29 oktober om één uur 's morgens een granaat als voltreffer op een huis. Hierbij kwam dhr. J.G. Trommelen om het leven. Aan het einde van de Poolseweg gaan we r.a. de Eggestraat in. Deze gaat over in De La Reijweg. Aan de linkerkant ziet u na enige honderden meters de Trip van Zoudtlandtkazerne. Hier bevindt zich het **Generaal Maczek Museum. (16)** Het GMM geeft een goed beeld van de 1^e Poolse Pantser Divisie die Breda bevrijdde en van de bevrijding van Breda en omstreken. Aan de hand van vele foto's, films, kaarten en materialen krijgt u een uitgebreid beeld van de oorlogshandelingen in de stad. Het museum beschikt tevens over een interessante bibliotheek. (Let op openingstijden en legitimatie). Na de kazerne bij de stoplichten gaat u **La** de Lovensdijkstraat in. Aan het einde staat **de Poolse Kapel (17)** aan de rechter-overkant van de kruising van de Lovensdijkstraat/ Hertog Janlaan-Cavaleriestraat. De Poolse Kapel werd ontworpen in 1953 door het architectenbureau Siebers en van Dael en werd gesticht als dank van de Bredase bevolking aan en ter nagedachtenis van de Poolse Bevrijders van Breda. De kapel werd door Mgr. Baeten, bisschop van Breda, ingewijd op 31 oktober 1954. Ze is opgetrokken in de Traditionele Stijl (baksteenarchitectuur). In de kapel zien wij de afbeelding van de Zwarte Madonna van Częstochowa. Gemaakt naar een ontwerp van de Bredase

kunstenaar J. Gladdines. Het beeldhouwwerk aan de kapel is van F. Verhaak. Op de achterzijde van de opstand met de Madonna vinden we de tekst: "Met dank voor de bevrijding 1944. Gebouwd in het Mariajaar 1954". Let u op de beplanting bij de kapel. De bomen zijn zo geplant dat het idee van een "openlucht"-kerk sterk aanwezig is. Van de Poolse kapel via de Cavaleriestraat naar het Wilhelminapark. Het park speelde tijdens de bevrijding een belangrijke rol. In het veroveren van de stad vanaf Seminarie Ypelaar-Overakkerstraat en van daar over de Ginnekenweg en de Prins Hendrikstraat-Ploegstraat-Molengrachtstraat tot aan het park

vormde het Wilhelminapark een belangrijk strategisch punt. Van hier kon men doorstoten naar het centrum en andere delen van de stad. Diverse straatnamen herinneren hier aan W.O. II. Vanaf de Cavaleriestraat komen we bij de Paul Windhausenweg. Een zijstraat van de Paul Windhausenweg (na ca. 200 meter) werd vernoemd naar **Piet Avontuur**. (18) Petrus Antonius Maria Avontuur (soldaat van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, 10^e Compagnie Stoottroepen N.B.S., 2^e sectie, toegevoegd als staf-sergeant) werd geboren op 30 januari 1920 te Princenhage. Hij sneuvelde op 23 januari 1945 te St. Philipsland (Zld). Hij was lid van de Julianagroep van D 68. D staat voor Dankers, 68 het huisnummer aan de Loopschansstraat waar de verzetsgroep Dankers zijn thuisbasis had. **Paulus Hendricus Windhausen** werd geboren 19 mei 1903 te Roermond. Hij was de leider van de verzetsgroep die een post bemande op de Vloeiweide te Rijsbergen (zie: Vloeiweide in lus Rijsbergen en de Vloeiweide verder op de route). Op 4 oktober 1944 werd de post door de bezetter ontdekt en overvallen. Bij deze overval te Rijsbergen verloren naast het gezin Neefs vijf man van de verzetsgroep het leven. Paul Windhausen, M. v.d. Boogaard, H.G.P.M. v.d. Sande, H.A.J. Touw en J.M. Oberg, de acht

overigen van de groep werden nabij de Kogelvanger aan de Galderseweg gefusilleerd (zie: Galderseweg). Een plaquette aangebracht (in oktober 1947) tegen de gevel van Hotel-restaurant "Parkzicht" **(19)** op de hoek van

de Paul Windhausenweg-Generaal Maczekstraat herinnerd aan deze gebeurtenis. Ook de namen van de gefusilleerden staan vermeld. De Polen vielen Breda van verschillende richtingen aan. Vanuit Bavel-Ijpelaar-Molengrachtstraat (nu Poolseweg), vanuit Dorst-Heusdenhout en vanuit

Wolfslaar/Overakker. Een tijdelijk aan Generaal Maczek toegevoegde brigade (2nd Canadian Armoured Brigade) bestond uit Canadezen en Britten. Hun aanvalsroute liep via Chaam en Ulvenhout en delen van het Ginneken. Op deze routes sneuvelden vele bevrijders en kwamen ook veel Bredase burgers om het leven. Op zaterdag 28 oktober 1944 bereikte de 1^e Poolse Pantserdivisie Overakker. Vandaar werd op zondag 29 oktober, na een H. Mis in de Mariakerk, de verovering van de stad voortgezet via de Ginnekenweg en via de Prins Hendrikstraat-Gaffelstraat-Ploegstraat-Molengrachtstraat. Rond het middaguur was men gevorderd tot aan het Wilhelminapark. Nog in 1944 werd de Molengrachtstraat omgedoopt in Poolseweg. Op 16 oktober 1964 werd de naam van het eerste gedeelte van de Poolse weg (van Wilhelminapark tot aan het voormalige Benedictenessenklooster), mede door een gewijzigde verkeerssituatie, veranderd in **Generaal Maczekstraat**. Luitenant-Generaal Stanislaw Maczek werd 31 maart 1892 in de buurt van Lwów geboren en was commandant van de 1^e Poolse Pantserdivisie die Breda op 29 en 30 oktober bevrijdde. Tegenover de plaquette staat de **"Poolse tank"**, **(20)** in feite een Duitse Pantertank (no 534). Op de bevrijdingsdag 29 oktober 1945 werd de tank door de Poolse generaal Rudnicki aangeboden aan het Bredase gemeentebestuur. Prof. Christof Stefanoff schilderde een aanbiedingspaneel op de tank en maakte er een oorkonde bij (oorkonde heden te zien op Gemeente Archief Breda en kopie in Gen. Maczek Museum). Stefanoff schilderde ook oorlogs- en bevrijdingstaferelen die o.a. te zien zijn in het Gen. Maczek Museum. De tank stond korte tijd opgesteld op de plek waar nu het Poolse monument staat, maar werd al spoedig weggehaald. Na enkele jaren (vanaf 1949) op de Seeligkazerne werd de

tank in 1951 onder druk van de Poolse gemeenschap op zijn huidige positie hoek Wilhelminapark-Paul Windhausenweg geplaatst. De tank is opgesteld op deze plek vanwege het grote belang van de verovering van deze locatie, waardoor meteen doorgestoten kon worden naar het centrum van de stad. Tweehonderd meter verderop richting stadscentrum aan de linkerzijde vindt u het officiële **Poolse monument (21)** Op deze locatie stond dus de

tank een tijdlang opgesteld. Het Poolse monument, opgericht als hulde van de stad Breda aan de Poolse bevrijders, werd ontworpen door B.M.A. Ingen Housz en stelt de overwinning van de Poolse adelaar op de Duitse adelaar voor. Het beeld bestaat uit een vierkante sokkel en achthoekige zuil van roze graniet, terwijl de adelaars in brons zijn gegoten. Aan de voorzijde in de zuil is het Poolse wapen te zien met daaronder de tekst: “Dank aan onze bevrijders 29-10-1944”. Op 29 oktober 1949 werd het beeld officieel onthuld, waarbij door Generaal Maczek een historische toespraak werd gehouden over de bevrijding van Breda, dit in het

bijzijn van tientallen genodigden en oud verzetsstrijders. Het volgende doel is het **“Museum Oorlog en Bezetting” (22)** aan de Ginnekenweg 76. Om dit te bereiken rijdt u van het Poolse monument langs de Wilhelminavijver en eerste straat l.a., Paulinastraat en nogmaals l.a., Koninginnestraat. Op nummer 63 was een Poolse onderhoudsgroep gevestigd. Na de oorlog zijn in deze bloemenbuurt veel Polen gaan wonen. Einde straat r.a., de Generaal Maczekstraat volgen tot aan de Zandberglaan. Rechtsaf de Zandberglaan in en deze geheel uitrijden tot aan de Ginnekenweg. Recht tegenover ziet u nu **Ginnekenweg 76**, het “huis met de stenen bomen”. In de kelderverdieping is het museum gehuisvest. Initiatiefnemer en beheerder van het museum, **Wim Mol**, heeft hier, met Edward Janssens, een collectie bijeengebracht betreffende de Tweede Wereldoorlog, die een goed overzicht en inzicht geeft van de gebeurtenissen tijdens W.O. II in Europa in het algemeen en Nederland in het bijzonder. In de aandachtsvelden die het museum bestrijkt zijn accenten gelegd op de strijd tegen fascisme en de onderdrukking van burgers toen en nu. Regelmatig wordt een wissel

tentoonstelling gehouden waarbij een speciaal onderwerp betreffende de oorlog of het fascisme centraal staat.(let op de openingstijden). Het **Laurentiuskerkhof** aan de Vogelenzanglaan is het volgend punt. Vanaf het Museum "Oorlog en vrede" (met de rug naar de gevel van het huis), r.a. de Ginnekenweg op in zuidelijke richting (richting Ginneken). Over het viaduct van de voormalige zuidelijke rondweg de Prins Hendrikstraat in. Dit is dus een deel van de route die de Polen in omgekeerde richting gebruikten voor hun opmars naar het centrum van Breda. Halverwege passeert u de kruising met de Gaffelstraat waar de Poolse soldaten zich splitsten voor hun opmars. Door de Gaffelstraat-Ploegstraat bereikten zij ter hoogte van café "de Ploeg" de Molengrachtstraat (later Poolseweg), waar hun kameraden vanuit Ypelaar reeds in opmars waren, het Wilhelminapark. Rijdt de Prins Hendrikstraat geheel uit, ga bij de Albert Heynzaak even links en meteen r.a. (*Voor lus Bavel/ulvenhout recht door ri.stoplicht*) voor de winkel langs (Valkeniersplein), direct voorbij de A.H.-zaak opnieuw r.a. en u komt in de **Vogelenzanglaan**. **(23)** In het eerste huis links nr. 6 was van 1981 tot 1997 het Generaal Maczek museum gevestigd. Dit museum werd officieel opgericht in 1981 door de heren Kees Coenders (initiatiefnemer en beheerder), Jos van Alphen en de reeds eerder genoemde Wim Mol. Op dit terrein is in 1944 C.Laming bij een Duits bombardement getroffen en later overleden. Laming is begraven op het Laurentiuskerkhof. Aan de linkerkant van de Vogelenzanglaan ligt het **Laurentiuskerkhof**. **(24)** Wanneer u het kerkhof opgaat vindt u aan de

linkerkant de graven van 80 Poolse militairen van voornamelijk het 9^e Bataljon Jagers. Verschillenden daarvan zijn bij de strijd om Ginneken gesneuveld . Leest u de tekstborden die bij de graven geplaatst zijn. Ze geven u veel informatie over de personen die hier begraven liggen. Aan de

kapel hangt de glazen herdenkingsplaat met het opschrift "Dziękujemy wam Polacy". "Wij danken de Polen". Het is op 28 oktober 2001 onthuld als dank aan **alle** Poolse militairen die streden voor onze vrijheid. Gaat u later even achter langs de kapel dan ontdekt u meer Poolse namen. Op dit kerkhof liggen her en der veel Poolse oud-strijders begraven. Op de begraafplaats ligt ook **de verzetsstrijder Harry v.d. Sande**, + 4-10-1944 Vloeiweide begraven. (Het graf ligt als u het kerkhof op komt na de open ruimte in de eerste rij rechts, bij de kraan).

Een algemene opmerking over het bezoek aan begraafplaatsen in Breda om er oorlogsslachtoffers te bekijken. Op **alle** begraafplaatsen van de stad werden oorlogsslachtoffers begraven. Hier doet zich echter een probleem voor dat ook voor **alle** begraafplaatsen in Breda geldt. Een aantal van de graven werd geruimd, terwijl de overige graven zo verspreid liggen over de locaties, dat het een probleem vormt er een route langs uit te stippelen. Om toch te laten zien hoe in vorm en in tekst op stenen oorlogsslachtoffers worden herdacht, beperken we ons tot een voorbeeld, n.l. De Bieberg Begraafplaats (zie aldaar). Het is nuttig u erop te wijzen dat er een boekwerkje is verschenen waarin alle Bredase oorlogsslachtoffers worden vermeld met geboortedatum, plaats van overlijden, de oorzaak en waar de betreffende persoon begraven ligt. Het boekwerkje "*Wij zullen hen niet vergeten, Bredase slachtoffers van de tweede wereldoorlog en van het conflict Nederland Indonesië 1945-1950*". Geschreven door *J. Sadée en C. Lossez* is uitgegeven door de Uitgeverij "Brabantia Nostra" (1992). Na het bezoek aan de Laurentius begraafplaats gaat de route richting Ginneken. U rijdt de Vogelenzanglaan uit en komt op de kruising Schoolakkerplein en de Burgemeester Middellaerlaan. Aan uw rechterhand ziet U een tiental **noodwoningen (Maycrete-houses) (25)** (in Bredaas dialect "Makrietjes" genaamd). Deze noodwoningen staan ook enkele honderden meters verderop aan de Philips Willemstraat, Eleonorastraat en Laurensstraat waar ze een wijkje vormen (op driehonderd meter afstand ten zuiden van de Keermanslaan), op de hoek van de St. Maartenstraat en het Heuvelplein in Princenhage. Er staat er ook nog een achter de Fatimakkerk. De noodwoningen werden eind 1945 en begin 1946 aan de Nederlandse Staat geschonken door Groot-Brittannië als bijdrage in het oplossen van de woningnood, die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland heerste. Oorspronkelijk bedoeld om tien jaar dienst te doen, maar na vele jaren blijken ze als kleine bungalows nog uitstekend te voldoen, zodat niemand meer de pandjes wil verlaten. Vanaf de Vogelenzanglaan rijdt u het

Schoolakkerplein op en slaat aan het einde r.a. de Viandenlaan in. Op kruising l.a. de Dillenburgstraat in, uitrijden tot aan de Ginnekenweg. Op de kruising met de Ginnekenweg staan we even stil. Het is hier een goede plaats om iets te vertellen over Duitse bommen die op Ginneken terecht kwamen. **(26)** Op 11 en 12 mei 1940 hadden Duitse vliegtuigen al bommen laten vallen op de **Julianastraat (Dillenburgstraat) ter hoogte van het huis van het hoofd van de St. Laurentiuschool (tussen nr's 57 en 63) en de Molenstraat (Kerkhofweg/Vogelenzanglaan)**. De school en naastgelegen huizen werden beschadigd, terwijl mevrouw Johanna Cornelia van der Muren-Baten door een scherp dodelijk werd getroffen. Aan de Vogelenzanglaan werd het boerderijtje van grafmaker C.J. Jansens (voorheen Molenstraat 59a, heden Vogelenzanglaan 6) zwaar beschadigd. Bij dit bombardement werd de heer Cornelis Laming, Molenstraat 29 (heden Kerkhofweg 50) door scherven getroffen. Hij overleed op 18 mei 1940 aan zijn verwondingen. Om half vijf, zondagmorgen 12 mei 1940 lieten de Duitse vliegtuigen vijf bommen vallen in een strook op ca. 20 meter ten oosten van de Ginnekenweg. Het begin van de Dillenburgstraat, de locatie waar U op dit moment staat, werd daarbij zwaar getroffen. Een bom viel achter het **Wit-Gele Kruisgebouw** dat hier stond

(Dillenburgstraat 2) en een bij de noord gevel van de voormalige pastorie van de St. Laurentiuskerk (Ginnekenweg 331, heden in gebruik door de Congregatie Pater Priesters van het H.Hart). Beide bouwwerken werden zwaar beschadigd. In 1940 werd het Wit-Gele Kruisgebouw opnieuw opgebouwd in Traditionele

baksteenbouw, terwijl de pastorie in 1940 nieuwe gevels kreeg. Beide werken werden uitgevoerd naar ontwerpen van de architect J. de Lint, die de architect P.F.W. Bilsen als parochie-architect in Ginneken was opgevolgd. Tegenover het Wit-Gele Kruisgebouw stond een rijtje huizen, **Dillenburgstraat 3 t/m 7**. Een van de bommen viel voor de gevels van dit rijtje huizen die daarbij zwaar werden beschadigd. Ze werden eveneens in 1940 herbouwd in traditionele stijl. Bij dit bombardement verloor de noordzijde van de St.Laurentiuskerk nagenoeg al haar glas-in-loodramen. Later zijn ze gerestaureerd of door nieuwe vervangen. De tocht gaat verder

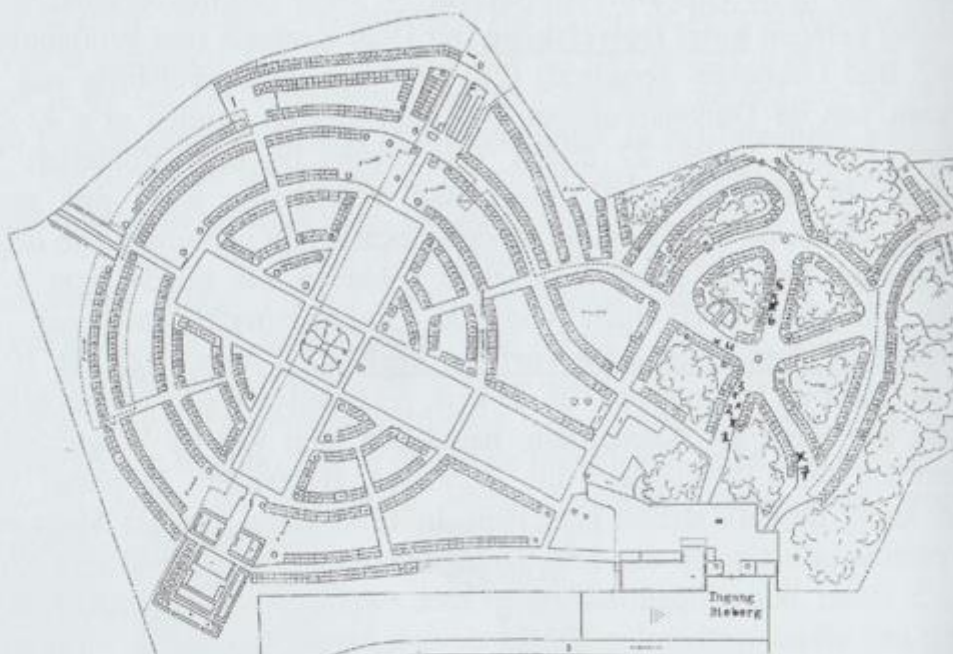
door Ginneken en u rijdt rechtdoor de Koningin Emmalaan in tot aan de brug over de rivier de Mark, **de Reepbrug (Emmabrug) (27)**. In de oorlog werden alle straatnamen e.d. die betrekking hadden op leden van het Koninklijk Huis veranderd. **René W.G. Tijssen**, in 1919 in Breda geboren, was de enige Bredase verzetsstrijder die tijdens de bevrijdingsdagen om het leven is gekomen. Op 28 oktober was hij met andere leden van de groep D68 in de Dr. De Visserschool in het Ginneken, gereed om de Polen bij hun binnenkomst in de stad te ondersteunen. In het bijzonder ging het om het behoud van de Reepbrug (Emmabrug) en de zuivering van de Regentesselaan en omgeving. De groep kon echter pas in actie komen toen op 29 oktober de Polen hun schuilplaats bereikten en hen wapens verstrekten. René Tijssen nam vervolgens samen met een Pool de beveiliging van de nabijgelegen brug op zich. Beiden werden korte tijd later dodelijk door een Duitse granaat getroffen. Tijssen overleed op 30 oktober in het Laurentiusziekenhuis. Op 3 november werd hij plechtig begraven. De Reepbrug is in de eerste naoorlogse jaren één van de punten geweest waar de bevrijding werd herdacht, maar heeft nooit de

belangstelling voor de Vloeiweide geëvenaard. Een gedenksteen bevindt zich in het gebouw van de Inspectie van de Belastingen aan de Gasthuisvelden. Over de brug en **La.** de Werfstraat in. Aan het einde

oversteken en op het fietspad van de Duivelsbruglaan **La.** Na 100 meter in de bocht recht oversteken en de Duivelsbruglaan volgen richting de Duivelsbrug. Hier voerde op 13 oktober 1944 de Engelse luchtmacht een aanval uit op het hoofdkwartier van het Duitse LXVII Armeekorps dat gevestigd was in de villa Duivelsbruglaan 54. Door een misverstand werd het vlakbij gelegen **hotel Duivelsbrug** (na 1926 Kurhaus Bad Wörishofen, in 1942 Bad Ginneken genaamd) **(28)** net voor de Duivelsbrug aan de linkerkant van de Duivelsbruglaan, (nu ongeveer de panden nr's 42-44) verwoest. Hierbij vielen 27 doden (zie tevens bij begraafplaatsen St. Laurentius en Bieberg). Het Kurort Bad Wörishofen werd niet meer herbouwd. Onder de villa's die nu op deze locatie zijn gebouwd, zijn delen van de kelder van het gebouw bewaard gebleven. Ga nu de brug over richting Ginnekenmarkt. Juist voor de Ginnekenmarkt staat aan de rechterkant **de Nederlands Hervormde kerk**. **(29)** Van 1929 tot 1934 waren het koor en het transept van de kerk gerestaureerd o.l.v. de architect A.J. van der Steur uit Amsterdam, nadat een plan van de Wassenaarse architect Dr. Ir. J.H. Plantega uit 1929 was afgewezen. In plaats van houten, kreeg de kerk stenen gewelven. In 1938 kreeg van der Steur een ander plan voor het schip dan het Plantega-plan dat op tafel lag. Het schip werd 1,5 meter hoger opgetrokken en met zware eikenhouten trekbalken bovenin met elkaar verbonden. Onder de nok kwam een houten tongewelf dat daardoor niet veel lager was dan de gewelven van transept en koor. Aan de zuidzijde werd het schip over een travee extra uitgebouwd, terwijl tegen het koor twee ruimtes waren ontworpen voor archief en predikant. Op 23 mei 1940 zou de gerestaureerde kerk in gebruik worden genomen. Deze datum, werd door het uitbreken van de oorlog, verplaatst naar 31 juli 1940. Slechts vier jaar kon men genieten van de gerestaureerde kerk. Eveneens op 13 oktober 1944 werd de kerk getroffen. Omdat onder de kastanjabomen bij de kerk vrachtauto's stonden waarin een Duitse verbindingcentrale was opgeslagen, werd hierop getracht een bom af te werpen. Deze bom trof echter de kerk vol achter de toren in het schip. De kerk werd zeer ernstig beschadigd, terwijl de Duitse staf, zowel als de verbindingcentrale in de vrachtauto's ongedeerd bleven. Het volgende doel is de **Bieberg** begraafplaats. Rijdt de Ginnekenmarkt over en **r.a.** via de Raadhuisstraat de Ulvenhoutselaan op. Blijf de Ulvenhoutselaan volgen voorbij nr. 85 het grote gebouw uit 1904 (de vroegere **Ozon waterleiding en Elektrische verlichtingscentrale**) nu Brabant "Water". **(30)** Bij de bevrijding werd de watertoren die nu afgebroken is door de Duitsers als

waarnemings- en vuurleidingspost gebruikt totdat ze er uitgeschoten werden. Bij café-restaurant "De Bieberg" r.a. de Bieberglaan inslaan. Volg de Bieberglaan tot de toegang van de **Bieberg begraafplaats.** (31)

(zie plattegrond). Op deze begraafplaats liggen een groot aantal slachtoffers van het bombardement op Bad Wörishofen. In 2004 hebben we teruggevonden: (1) M.C.J.J.A. Twaalfhoven, (2) J.C. Broekhuysen, (3) F.K. de Gast-Enghart, (4) A.A. van Dixhoorn, (5) D.H. de Wilde, Niet meer aanwezig zijn de graven van Jkvr. A.G.J. Boddaert, Jkvr. E.M.R. de Fillietas-Bousquet, H. Kempers, H.W. Kempers-Plaggemars, C. Willinge Brantsma-Alberda, FA. van Woerkom, G. van Woerkom-Heydanus, Jkvr. M.E. Wurfbain-de Fillietas Bousquet en M.Wijs-Salm. M. Rotmans was er begraven maar werd herbegraven in Dokkum. Op het kaartje staan cijfers aangegeven van slachtoffers van het bombardement op Bad Wörishofen. Ook vindt u hier de graven van twee andere oorlogsslachtoffers n.l. dat van (6) C. Riezebos die op 23 augustus 1944 te Utrecht in Duitse gevangenschap wegens het verwaarlozen van een zieke overleed en van de arts (7) Willem Jan Scheffelaar, die op 6 september 1944 met anderen werd gefusilleerd in de Bredase Willemstraat. De graven die u hier ziet staan model voor de tientallen graven die verspreid over de kerkhoven van Breda te zien zijn. Na het bezoek aan de begraafplaats rijdt u verder de

Bieberglaan uit in westelijke richting (Marktdal-Mastbosch) en over de waterkering in de Mark naar het fietspad dat aan de overkant van de Mark loopt. Bij het passeren van het bruggetje ziet u rechts voor U een vrij nieuwe boerderij die nu wordt gebruikt door Staats Bosbeheer. Hier stond **de boerderij van de familie van Haperen aan de Galderseweg. (32)**

Toen de Canadezen via het Markdal en Ulvenhout Breda naderden werden ze door ongeveer 75 Duitsers beschoten. Bij het vuurgevecht met de Canadese tanks moesten de bewoners vluchten waarbij de moeder en een dochter lichtgewond raakten. De boerderij raakte in brand. De zoon was er ernstiger aan toe en werd met een handkar naar de verderop gelegen tuchtschool (links tussen de bomen te zien) gebracht voor eerste hulp. Later werd hij opgehaald door een Canadese ambulance en zo was op dat moment tevens de Tuchtchool **(33)** bevrijd want er was tot dan toe nog niemand anders geweest. Op de T-splitsing van het fietspad links af. Volg het pad tot aan de T-splitsing met het Reeptiend. Sla hier **r.a.** en volg het Reeptiend tot aan de Galderseweg. Oversteken (let goed op) en **l.a.** op het fietspad bij ANWB-paddestoel 21861 ri Rijsbergen. Na ongeveer 100-150 meter ziet u aan uw rechterhand ongeveer 10 meter vanaf het fietspad in de bosrand **het monument voor de gevallen van de Vloeiweide bij de**

Kogelvanger. (33) Hun namen staan ook op de plaquette in het Wilhelminapark. De acht gefusilleerden zijn: J.J. Bakker (25 jaar), H.P.J. Brautigam (49), H.H. Hofman (23), F.F. de Visser (33), J. v.d. Boogaard (23), A. v.d. Heuvel (34), J.M. Nelissen (31), J. de Vries (26). Zij zijn hier gefusilleerd op 5 oktober 1944. Op het monument staan ook de namen van 3 verzetsstrijders uit Baarle-Nassau die hier op 12 september 1944 zijn gefusilleerd. Dit zijn de marechaussees G.G.R. Gerritsen (27), A.T. van Gestel (28) en mevrouw M.J. Cornelissen-Verhoeven (45). Zij leidden met groot succes een piloten-ontsnappingslijn maar werden zo kort voor de bevrijding waarschijnlijk door verraad gepakt. De tocht gaat verder naar de **Galderse heide waar u de fusillademuur (34)** gaat bezoeken. Rijdt de

Galderseweg verder af tot ANWB paddestoel 21860. Hier rechts het fietspad op richting Rijsbergen (dit is De Oude Postbaan). Onderweg passeert u ANWB paddestoel nr 21517/001 bij een enorme grote oude beuk, een stil plaatsje om even uit te rusten. Blijf het fietspad volgen. Let op, na ongeveer

550 meter het tweede **brede** zandpad links , na 100 meter is er een slagboom. De fusillade muur is 50 meter na de slagboom aan de rechterkant van het ruiterspad. Hier gaat een klein paadje schuin naar rechts. Laat uw fiets achter en wandel hier even in. Na ongeveer 25 meter ziet u de fusillade muur staan. In de loop van vele jaren is hij verweerd tot ongeveer 1,5 meter hoog. Stond hij 50 jaar geleden nog open en bloot nu raakt hij ingegroeid door het bos. Het muurtje vormt het restant van de fusillademuur waar tenminste twee vrouwen (vaak hoort men spreken van drie vrouwen) en vier mannen tijdens de oorlog het leven lieten. Het is m.b.t. de W.O.II voor Bredanaars een van de meest onbekende plekken. Van twee Duitsers zijn de namen bekend. Zij werden hier doodgeschoten wegens "communistische agitatie". De namen van de anderen zijn tot nu toe onbekend. Wel is bekend dat zij aanvankelijk met de Duitsers samenwerkten en dat na een tijd niet meer wilden of uit eigen Duitse gelederen kwamen en dienst weigerden. Keer terug naar het fietspad (de Oude Postbaan). Ga links af en volg het fietspad verder. U passeert paddestoel nr. 21835 maar volgt nog steeds het fietspad richting Rijsbergen. Op de T-splitsing met de Heistraat bij paddestoel nr.21829 hebt u twee keuzen. U slaat rechts af richting Princenhage *of u slaat links af om de lus naar de Vloeiweide en de kerk van Rijsbergen* te volgen en later alsnog op de route van Princenhage te komen. Voor de directe route naar Princenhage slaat u rechts af de Heistraat in die later overgaat in de Overase weg. Volg deze weg (ongeveer 3 kilometer) tot aan de Dr. Schaepmanlaan. Links af de Dr. Schaepmanlaan in, deze gaat over in de Dr. Batenburglaan, draai bij de Marechausseebrigade met de weg rechts mee. U gaat **l.a.** de parallelweg van de Graaf Engelbrechtlaan in, voor de T-splitsing **r.a.** de fiets oversteekplaats over en volg het fietspad langs de Rijsbergseweg over het viaduct ri. Princenhage. Na de rotonde (*hier sluit de lus Vloeiweide weer aan*) gaat de weg over in Mastbosstraat. Wanneer de Mastbosstraat een bocht maakt en Heuvelplein wordt **l.a.** de Dreef in richting Centrum Princenhage. Op de Haagse markt ziet u links de imposante **St. Martinuskerk. (35)** In de St. Martinuskerk is in oktober 1951, met name op initiatief van de toenmalige pastoor Bouman, **een bevrijdingsraam** aangebracht waarin de gevallen van de W.O.II en de politionele acties in het toenmalige Nederlands-Indië afkomstig uit Princenhage worden herdacht Het bevindt zich in het eerste travee van het noordelijke zijschip en is ingedeeld in diverse panelen waarop voorstellingen met teksten zijn te zien. Het bovenste gedeelte toont

religieuze en bijbelse voorstellingen, het onderste gedeelte verwijst naar het lot van Princen Haagse burgers in de W.O.II en in voormalig Nederlands-Indië. Het raam is ontworpen en vervaardigd door de Gebroeders Wuisman uit Breda. Na de W.O.II en de politionele acties in Indië, wilde de parochianen van de St. Martinusparochie een monument oprichten voor de gevallen bij deze oorlogen in het algemeen, maar in het bijzonder voor de omgekomen inwoners van Princenhage. Pastoor Bouman stelde eind 1950 voor dit monument te realiseren in de vorm van een glas-in-loodraam in de St.Martinuskerk. Tijdens de oorlogsjaren was het Katholiek Mannelijk Jeugdwerk van de parochie al actief geweest voor mannen en jongens die in Duitsland of elders waren tewerk gesteld. Ook zij die gedeporteerd waren of ondergedoken werden zoveel mogelijk geholpen. Tijdens de jaren 1947-1950 was er het Katholiek thuisfront dat zich inspande contacten te onderhouden met mannen die in Indië waren geleverd. Deze twee groepen brachten de gelden voor het raam bijeen. Glazenierbedrijf Gebr. Wuisman kreeg de opdracht een raam te ontwerpen, waarbij i.s.m.pastoor Bouman, het kerkbestuur en notabelen uit de Princen Haagse gemeenschap het programma voor het raam werd vastgesteld. Het raam telt 24 panelen. Bovenin zien we scènes uit het leven van Christus.

1. Christus wordt gedoopt door Johannes in de Jordaan. 2. Christus wordt door de duivel bekoord. 3. Johannes de Doper (h)erkent Christus als de verlosser ("zie het Lam Gods"). 4. Christus als leraar in de tempel. 5. De roeping van de apostelen. 6. De wonderbare visvangst. 7. Christus roept Mattheus, de tollenaar. 8. De bergrede van Christus. In deze rede predikt hij de wet van de volmaaktheid.

In de volgende acht panelen wordt de weg naar volmaaktheid weergegeven steeds door een andere heilige, die tijdens zijn leven een van de acht zaligpredikingen van Christus op bijzondere wijze invulde of beleefde. **De heilige is zo gekozen dat hij steeds de patroonheilige is van de gesneuvelden die wordt herdacht.** De portretten van de gesneuvelden zijn getekend naar foto's.

- 9-13 H.Petrus: zalig zijn de ootmoedigen. Petrus de Koning, overleden 9-9-1946.
- 10-14 St.Franciscus van Sales: Zalig zijn de zachtmoedigen. Frans van de Reyt, omgekomen in het concentratiekamp Sachsenhausen.
- 11-15 Cornelius (Paus en martelaar): Zalig zijn zij die treuren. Cornelis Struys, gestorven in de Peel op 12-6-1940.

- 12-16 Henricus Suso: Zalig zijn zij die hongeren en dorsten naar rechtvaardigheid. Henricus de koning, overleden op 19-11-1942 te Birma.
- 17-21 Martinus: Zalig zijn de barmhartigen. Martinus de Bruyn, gestorven op 1-1-1942 te Kediri op Java. Als voorbeeld voor de tekening van de H.Martinus is de heer M. Geppaert, de secretaris-penningmeester van het Katholiek Thuisfront gekozen.
- 18-22 St. Jan de Evangelist: Zalig zijn de zuiveren van hart. Jan Rosendahl, omgekomen op 29-10 1944 te Rijsbergen (tijdens bevrijding).
- 19-23 H.Henricus: Zalig zijn zij die de vrede willen. Hendrik Touw, op 4-10-1944 gesneuveld op de Vloeiweide. De H.Henricus is getekend naar het gezicht van kapelaan A. van Eekelen, directeur van het Katholiek Mannelijk Jeugdwerk.
- 20-24 H.Adrianus: Zalig zijn zij die vervolging lijden om de gerechtigheid. "In vroom aandenken van de parochianen van St.Martinus". Als voorbeeld voor de tekening van de H.Adrianus is J.Sterkens gekozen, voorzitter van het Katholiek Thuisfront.

De kerk is helaas niet vaak geopend. Na het bezoek aan de St. Martinuskerk gaat u terug naar de Haagse markt . *U kunt vanaf hier de lus Prinsenbeek beginnen.* Voor u ziet u **de slagerij op de hoek van de Haagse Markt en de Pastoor van Spaendonckstraat. (36)** De oostgevel

van de slagerij werd tijdens de oorlog door een bominslag beschadigd. Na de oorlog werd de schade hersteld. *U kunt nu doorgaan op de lus naar Prinsenbeek of de hoofdroute vervolgen.* Als u de hoofdroute vervolgt gaat u schuin rechtsaf langs de pomp de **Haagweg op naar de huisnummers 415-417. (37)** Deze liggen op ca. 200 meter van de Haagse Markt aan uw rechterhand. De gevels hadden oorspronkelijk hetzelfde uiterlijk. Op het einde van de oorlog werd de straat door een V-1 getroffen. De gevel van nr. 417 werd daarbij vernield en later weer opgebouwd.

De plek is een goed voorbeeld van hoe binnen de Bredase bebouwing vaak gevels van huizen werden verminkt, vernield en opnieuw opgebouwd. Volg de Haagweg tot de splitsing met de Nieuwe Heilaarstraat/Laan van Mertersem. Op dit pleintje ziet u aan de overkant een kleine kapel, **de Bevrijdingkapel (38)**, aan de muur bij de ingang hangt ook een plaquette met het opschrift "1944-1994 Voor uw en onze vrijheid". "29-10-'94". Van de rond de 300 Polen die in Breda bleven woonden er verschillenden in Princenhage. Als U **het Princenhaags Museum (39)** wilt bezoeken volgt U nog enige honderden meters de Haagweg. Het museum is gevestigd in het bijgebouw van de Protestantse begraafplaats. Rondom de bevrijdingsdata schenkt het museum ook steeds aandacht aan de bevrijding van Princenhage. U gaat nu naar het **Pools Militair Ereveld aan de Ettense Baan (40)** door terug op het pleintje nu r.a. de Nieuwe

Heilaarstraat in te slaan. Onmiddellijk daarna r.a. de Zuilenstraat in. Bij Ettense Baan r.a. het fietspad op tot u aan de rechterkant **het Pools Militair Ereveld** ziet. Na de oorlog lagen de gesneuvelde Polen op diverse kerkhoven verspreid over geheel Breda. Om deze graven bij elkaar te brengen (op Ginneken na, zie Laurentius begraafplaats, Vogelenzanglaan) en de gesneuvelde Poolse bevrijders van Breda te eren werd dit ereveld aangelegd oorspronkelijk met 156 graven. Ook veel Poolse graven van elders in Nederland zijn

naar Breda overgebracht. In 1994 is de commandant van de 1° Poolse Pantserdivisie die Breda heeft bevrijd, Generaal Maczek hier ook begraven. Samen met nog twee andere later gevonden Polen liggen er nu in totaal 164 strijders begraven. De laatste Poolse militairen (5 luchtmachtmilitairen) zijn in oktober 2003 begraven nadat ze in het zelfde jaar gevonden waren in het wrak van een Lancaster bommenwerper in het IJsselmeer. In Breda zelf zijn bij de bevrijding minstens 40 Poolse soldaten en een Engelse soldaat gesneuveld. Verder zijn in Breda gedurende de oorlog

Het kerkhof is trapeze-vormig met een hoofdkruis in het midden, gelegen op een centrale as. U ziet de graven van militairen van de Poolse landmacht en luchtmacht en een graf van een parachutist van de Eerste Onafhankelijk Poolse Parachutisten Brigade die indertijd stond onder bevel van generaal-

majoor Stanislaw Sosabowski. Deze brigade vocht in Arnhem. Leest u ook hier de tekstborden die bij het ereveld zijn geplaatst. In totaal zijn in Nederland meer dan 600 Polen gesneuveld en nog steeds liggen op zo'n 49 Nederlandse begraafplaatsen Poolse militairen begraven. Na Breda Ettensebaan zijn de grootste kerkhoven Ginneken en Oosterbeek. Na het bezoek aan de begraafplaats de Ettense baan volgen tot aan de kruising met de Haagweg, ga **l.a.**. Rijdt de Haagweg uit tot de Nieuwe Haagdijk. U komt over de brug op de Nieuwe Haagdijk. Sla direct **l.a.**, Nijverheidssingel. Aan de rechterzijde ziet u **de tuinmuur van de paters Capucijnen (41)** waarin op regelmatige afstand helderrode bakstenen stroken voorkomen. Tijdens de oorlog waren dit schietsleuven die de Duitsers in de muur hadden gemaakt om de gehele omgeving te bestrijken. In november 1944 werden ze gedicht. Volg de muur van de paterstuin helemaal om de hoek tot bij de Paterskerk in de Schorsmolenstraat. Een van de paters, pater Jezualdus sprak vloeiend Pools omdat hij in Polen had gewerkt. Hij was een vaste steun en contact voor de Poolse militairen en de Poolse aalmoezeniers. Steek de Nieuwe Haagdijk over de Fellenoordstraat in. Het eerstvolgende kruispunt oversteken ga rechts het fietspad op en links de oprit in naar **Centraal Belasting Kantoor (42)** **In de hal is een gedenksteen ingemetseld voor de gesneuvelde verzetsstrijder van Breda tijdens de bevrijding René Tijssen** (zie Reepbrug/Emmabrug). Met het gezicht naar het Belastingkantoor gaan we rechts af tot aan de Singel en gaan linksaf tot de brug, Arsenaalpad. **R.a.** en over de brug **l.a.**, Vredenburgsingel. De Kruising Irenestraat/Markendaalseweg oversteken en Vredenburgsingel verder volgen. Eerste straat links, Balfortstraat tot aan de **Balfortbrug (43)**. Deze plaats is een voorbeeld dat ook al was Breda bevrijd, de ellende van de oorlog voor de Bredase burgerij nog niet helemaal voorbij was. Op 23 december 1944 viel een geallieerde bom op de Balfortbrug waarbij minstens 20 burgers om het leven kwamen, verschillende gewonden vielen en diverse woningen werden beschadigd. Ga over de Balfortbrug de Godeveert Montensstraat in tot aan de Nieuwe Ginnekenstraat. Links af tot op het van Coothplein. Op de rotonde rechts af en daarna direct links de Ginnekenstraat in. Dit is overdag een voetgangersdomein dus even lopen. Na ongeveer 250 meter zien u aan de rechterkant van de straat de **St Joostkapel (44)**. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had Mgr. Hopmans van het Bisdom Breda namens de bevolking van Breda aan Maria de belofte gedaan dat voor haar een kapel gesticht zou worden wanneer de stad Breda van ernstige oorlogsschade

ge vrijwaard zou blijven. Het gemeentebestuur stelde hiervoor de oude St. Joostkapel beschikbaar. De kapel, gesticht rond 1300 en in 1662 van een nieuwe toren voorzien, werd op 23 november 1945 in eigendom aan de bisschop overgedragen en op 3 mei 1947 door hem ingewijd. Door de vele giften konden in de kapel een aantal kunstwerken worden aangebracht. Een Mariabeeld, het altaar en twee koppen van profeten onder de dakconstructie werden vervaardigd door Niel Steenberg. De twee mozaïektableau's, links voorstellende de Annunciatie en rechts Maria als moeder der smarten, zijn gemaakt door Marius de Leeuw. De glas-in-loodramen, ontworpen door Gisele Waterschoot van der Gracht, zijn bijzonder van vorm, inhoud en kwaliteit. In de toren, boven de ingang, St. Joost in pelgrimskleding en een kroon aan zijn voeten. Hij overhandigt aan Maria de sleutel van de kapel. Aan de linkerzijde in de kapel eerst de strijd van Satan tegen de vrouw met haar kind, symbolisch voor de strijd en overwinning van het volk tegen het Nationaal-Socialisme. Op het tweede venster Mgr. Hopmans die Maria een kapel belooft. Op het derde raam Maria die Breda beschermt. Rechts van het altaar ziet u vervolgens de bevrijding van Breda door de geallieerden. Met name aan de rol van de Polen wordt aandacht besteed. Op het raam zijn ze zichtbaar door het vaandel waarop O.L. Vrouw van Chęstochowa staat. Op het volgende raam de aanbidding van de kapel door het gemeentebestuur aan Mgr. Hopmans. Achter burgemeester Van Slobbe staan (van links naar rechts) de gemeentesecretaris Van Woensel, en de wethouders Van Haperen, Strucken en Van Mierlo. Op het laatste raam ziet u afgebeeld de dank van de Bredase bevolking aan Maria voor het behoud van de stad. De kapel is dagelijks open en veel mensen gaan er even binnen en steken een kaarsje op. Na het bezoek aan de St. Joostkapel gaat u via het 25 meter verder rechts gelegen Akkerstraatje **1.a.**

de Kerkstraat in. Via de Kerkstraat komt u op de Oude Vest. Hier lag tot 1944 rechts het oude **PTT-kantoor (45)** dat vlak voor het vertrek van de Duitsers uit Breda door hen werd opgeblazen. Het werd later herbouwd en doet nog steeds dienst. De

Oude Vest oversteken de Halstraat in, (hoek Wapenmagazijn). De Halstraat is een voetgangersdomein. Afstappen en lopen naar de Grote Markt. Midden op de Grote Markt voor de voormalige Vleeshal staat een van de belangrijkste oorlogsmonumenten die Breda bezit, door de bewoners "**Judith**" (46) genaamd. Het beeld, waarin Breda alle mensen eert die zijn gevallen of op enigerlei wijze waren betrokken bij de strijd voor het vaderland, werd gemaakt door Niel Steenberg en symboliseert het goede tegenover het kwade. Het beeld, vervaardigd van grijze graniet, bestaat uit een vierzijdig voetstuk met daarop de teksten: "Hun wil was wet, hun wet was wil", "Leven van vrijheid beroofd is leven in verzet", "Leven in vrijheid is spelen voor God" en "Vertrouwing welke uit bronnen van vertrouwen". Op het voetstuk staat een vierzijdig basement met beeldhouwwerk, voorstellende soldaten die de vrijheid

brengen. Op het basement een zuil waarop Judith, met zwaard, met het hoofd van Holofernus. Vanwege de bijzondere betekenis van Judith zou hier eigenlijk de jaarlijkse herdenking op 4 mei moeten plaatsvinden. **R.a.** de Veemarkstraat in, de eerste straat **l.a.**, de St. Annastraat. Op de T-splitsing **r.a.** en gelijk links het Valkenberg in. Rechts aanhoudend komt u na 200 meter weer bij het **beeld van de Vlucht uit Breda(moeder met kind) (1)** waar de tocht is gestart.

Zoals in het begin van de tekst is geschreven is een belangrijke greep gedaan in Breda waar zichtbare sporen zijn te zien van het oorlogsgeweld en oorlogshandelingen in de stad. Een aantal locaties en namen herinnerend aan W.O.II zijn niet in de route opgenomen vanwege hun excentrische ligging. Zo is er bijvoorbeeld in de Haagse Beemden in plan Kesteren een Nicoline Swijgmanstraat herinnerend aan **Nicoline** Catharina Hofman-Swijgman, de vrouw die tijdens W.O.II joden in huis verborgen hield, werd verraden en in 1943 in het concentratiekamp is omgekomen. Van de plekken in de stad waar tijdens of net na de oorlog veel gebeurde en/of bommen vielen zou de Havermanstraat achter de St. Annakerk, de Jam (nu een broodfabriek!!) en de Machinefabriek Backer & Rueb genoemd kunnen worden. De eerstgenoemde omdat hier bommen vielen die veel doden, ellende en schade veroorzaakten. Deze gebeurtenissen zijn diep in het geheugen van vele Bredenaars gegrift en hebben in veel Bredase families

diepe sporen van verdriet nagelaten. Backer & Rueb zou men kunnen vermelden, omdat hier, vlak voor de terugtrekking van de Duitsers, een productiehuis door de Duitsers werd opgeblazen. Na de oorlog zijn er 20 tot 25 Polen gaan werken. Op deze locaties zijn echter geen sporen meer aan te treffen, die herinneren aan deze oorlogshandelingen. Als afsluiting van dit boekwerkje met de routebeschrijving voegen wij een foto toe die symbolisch is voor de situatie tijdens W.O.II in de stad. Wij zien de Wilhelminabrug tijdens de bezetting. Op de brug zijn controleposten ingericht om de burgerij van Breda te controleren. Deze riepen angst op, de burgers voelden zich niet vrij. Het alledaagse leven werd door dit soort daden van onderdrukking beheerst. Als een van de langzaam strenger wordende beperkende maatregelen was het bijvoorbeeld in de oorlog voor joden verboden door het Valkenberg te gaan. Bij het zien van deze foto en het kennen van de huidige situatie, is het goed onze bevrijders te herdenken en te bedanken voor al het goede waarvan wij nu al zo vele jaren in vrijheid kunnen genieten.

De lus Fietsen in Vrijheid naar Teteringen

(Kijk voor de plaats waar de lus begint naar de hoofdroute)

Vanaf de voormalige pastorie aan de Driesprong gaat u **l.a.** de Oosterhoutseweg op. Na de spoorweg overgang meteen **r.a.** De Parallelweg wordt later op de oude gemeentegrens Breda-Teteringen Lage Weg. Op het einde bij de T-splitsing(voorrangsweg) **r.a.** de Posthoorn. Deze volgt u onder het spoorwegviaduct door en passeert de Galgestraat. Aan de linkerkant tegenover het Moleneind ziet u de **Mariakapel (T1)**. De kapel is door de buurt Moleneind na de bevrijding uit dankbaarheid jegens Maria gebouwd omdat ze voor persoonlijk oorlogsgeweld gespaard waren. Alle mensen uit de buurt waren op een of ander manier bij de bouw betrokken en zorgden voor het materiaal. In de kapel staat een Mariabeeld, een replica van het Mariabeeld zoals het ook staat in de St. Joost kapel in de Ginnekenstraat in Breda waar de fietstocht (hoofdroute) later langs komt.

In de rechtergevel van de kapel is ter nagedachtenis aan **Wouter de Leeuw** een steen ingemetseld. De Leeuw was zoals zovele Nederlanders na 1945 als dienstplichtige uitgezonden naar Nederlands Oost-Indië waar de oorlog nog steeds verder ging. Hij kwam uit Teteringen en verloor op 4 juli 1947

het leven op Java. Een andere steen geeft het jaartal 15 mei 1951. Waarschijnlijk het jaar van inwijding van de kapel. U gaat **r.a.** het Moleneind in, daarna eerste straat **r.a.** de Wildhage. Op het einde bij het bord doodlopende weg rechtdoor het smalle pad volgen en na de scherpe bocht naar rechts in het fietspad even later **l.a.** de **Dr. Hein Hoebenlaan (T2)** in. Aan het einde **l.a.** de Donkerstraat, bij de voorrangsweg meteen

r.a. de St. Josephstraat. Na 20 meter aan de rechterkant ziet u **de St. Josephkapel (T3)**. Op 19 maart 1942 (St. Josephdag) plaatste kapelaan G.J.G Bongenaar in de Heistraat tegen een boom een houten nisje met een St. Josephbeeldje. De St. Josephstraat heette tot W.O.II, Heistraat. Het was een zandpad en liep van de Teteringse Heide naar de Vrachelse Heide. Buurtbewoners baden daar in die bange dagen om gespaard te blijven voor het oorlogsgeweld. Hun gebeden werden wel verhoord, maar de boom

en het beeldje moesten het op 29 oktober 1944 ontgelden! In oktober 1944 werd Teteringen door de Eerste Poolse Pantserdivisie die o.a. van Dorst en Bavel kwam flink beschoten om zo de Duitsers te verdrijven. Een aantal woningen werd in de buurt in brand geschoten maar niemand van de bewoners van de Heistraat had tot dan toe lichamelijke schade ondervonden van de oorlog. St. Joseph zelf werd door Niel Steenberg, toen voorzitter van het Oranjecomité, redelijk hersteld; ironisch genoeg met behulp van een granaathuls waarin het bovenste deel van het kapotte beeld werd geplaatst. De gemeenteraad herdoopte op verzoek van de bewoners 30 november 1945 het zuidelijke gedeelte van de Heistraat in St.

Josephstraat en in 1946 werd daar een veldkapel ingezegend door Pastoor A. Andriessen. De kapel, opgericht door de buurtbewoners, werd namens hen door een der bouwers, Tinus Pijpers, aan het kerkbestuur overgedragen. In 1994 werd de inmiddels wat vervallen kapel, door de inzet van de Heemkundekring "Teterings Erfdeel", geheel gerenoveerd. U volgt de Josephstraat verder tot aan de viersprong, ga **l.a.** de Laanzichtweg

in, aan het eind de voorrangsweg voorzichtig oversteken, direct **l.a.** en 1ste weg rechts, de Kerkstraat volgen. Tegenover de St. Willibrorduskerk is het kerkhof met het **graf van Dr. Hein Hoeben en de grafsteen van de twee in Teteringen omgekomen Poolse militairen. (T4)**

Dr. Hein Hoeben waar we op de Teteringsedijk reeds aandacht aan hebben besteed was een van de Nederlanders die na de inval in 1940 meteen door de Duitsers werd gezocht. Hij werd geboren in Teteringen op 30 oktober 1899. Hij was de stichter van het Internationale Katholieke persbureau en van de Katholieke Wereldpost en fel bestrijder van nazisme en fascisme. Zijn krachtige stellingname als persman op wereldniveau ging de hele wereld over. Op de dag dat hij met zijn gezin teruggekeerd was van De Vlucht naar Frankrijk werd hij bij zijn nieuwe woning "De Princenafel" (Tilburgsebaan) in augustus 1940, gearresteerd. Hij werd vanuit de gevangenis in Vught met zijn hoofdredacteur kapelaan Arnold van Lierop weggevoerd naar Berlijn. Kapelaan Arnold van Lierop stierf op 27 november 1942 in het concentratiekamp Dachau. Zijn lichaam is daar gebleven. Dr. Hoeben overleed op 28 februari 1942 in de beruchte Polizei-Gefängnis aan de Alexanderplatz in Berlijn. Hij werd na de oorlog, op 27 juni 1949, herbegraven op het kerkhof in Teteringen. De gedenksteen op het graf, die u na binnenkomst op het kerkhof schuin links vooruit ziet, is een herinnering hieraan en aan de organisaties waar hij voor stond en die de steen legden. In Teteringen is zoals u zojuist hebt gezien een straat naar hem genoemd. Op 1 november 1944, twee dagen na de bevrijding komt tankchauffeur Henryk Kacperek van het Tweede Eskadron Lanciers in het

dorp om het leven. De tanks stonden hier opgesteld voor het begin van de strijd bij het Markkanaal. Bij het instijgen beroerde een bemanningslid van de tank achter die van Kacperek per ongeluk het afvuurmechanisme van zijn mitrailleur... De 'Franse' Pool werd in het achterhoofd getroffen en bezweek. Op 11 januari 1945 verongelukte Franciszek Nowacki. Zijn regiment, het verkenningsregiment 10 P.S.K. lag nog maar drie dagen in Teteringen, toen hij bij het Zwaantje tussen de wielen terecht kwam van een geallieerde wagen, die ingezet was om bieten naar de suikerfabriek te vervoeren... Beiden werden in Teteringen begraven en op verzoek van de inwoners heeft Niel Steenberg een grafsteen gebeiteld. Later zijn zij overgebracht naar het centraal Poolse ereveld aan de Ettensebaan in Breda. De grafsteen ligt echter nog steeds ter herinnering aan deze "Teteringse" soldaten onder het kruis midden op het kerkhof. Na het verlaten van de begraafplaats gaan we **r.a.** het Willem Alexanderplein op. Stap even af bij **de "Kijkzuil" (T5)** waarop alle wezenlijke elementen van heden, verleden en toekomst van Teteringen staan uitgebeeld. U gaat rechtdoor de Hoolstraat in. Aan het einde bij de voorrangsweg **r.a.** de Oosterhoutseweg op. U rijdt steeds rechtdoor en komt dan weer op de Driesprong waar deze lus naar Teteringen is begonnen. U kunt vanaf hier de hoofdroute van de fietstocht vervolgen.

Lus Fietsen in Vrijheid Bavel en Ulvenhout

(Kijk voor de aanvang van de lus ook in de hoofdroute)

Op het Valkeniersplein gaat u rechtdoor richting de stoplichten. Oversteken en de Valkenierslaan in. De Valkenierslaan werd door de Polen ook gebruikt als opmarsroute. Aan het eind komt u aan Loevesteinstraat, de brede weg met middenbermen. U steekt hier recht over de Beukenlaan in. Halverwege de Beukenlaan ziet u aan uw rechterhand het monumentale gebouw van de kunstacademie St. Joost. Dit gebouw behoorde in de oorlog (en ook nog een tijd daarna) tot het voormalig **(klein) Seminarie IJpelaar (B/U 1)**. Op 28 oktober 's ochtends kwamen 50 Duitsers het seminarie versterken. Er volgde een urenlange strijd waarbij aan beide zijden flinke verliezen werden geleden. De Duitsers wilden zich niet overgeven. Pas nadat het seminarie in brand werd geschoten werd het verlaten. Het was een ruïne, slechts de buitenmuren en een deel van de binnenmuren bleef overeind staan. Volg de Beukenlaan en **r.a.** de Seminarieweg in. Aan deze weg zijn veel boerderijen bij de bevrijding in vlammen op gegaan. Deels

door de beschietingen maar meer nog door het moedwillig in brand steken door speciale “Springcommando’s” die een spoor van vernielingen achter zich lieten. Getroffen werd nr. 26 (**Klooster Paters H. Harten (B/U 2)**) aan de linkerkant (nu klooster Nieuw IJpelaar). Na de vijandelijkheden lagen er op het kerkhofje van de Paters H.Harten zes Poolse gesneuvelden begraven. Zij waren in de IJpelaar omgekomen. Het Poolse 8e bataljon had verliezen en gewonden. De nrs. 23-21-20-19-18 en 15 overkwam eenzelfde lot. In de omgeving van Bavel gingen meer dan 20 boerderijen in vlammen op waarvan twee door V-1’s. Een van de bekendste was de 17e eeuwse boerderij annex pension/café “De Brouwers” op de hoek van de Roosbergseweg en de Woestenbergsseweg aan de zuidkant van Bavel. Volg de Seminarieweg tot de weg naar rechts het Koolpad. Vroeger liep de Seminarieweg rechtdoor naar het centrum van Bavel. (De genoemde huisnummers liggen allemaal in het doodlopende stuk). Na aanleg van de A 27 werd de weg “geamputeerd”. Aan de Bavelse kant gaat hij nog een stukje verder. Ga **r.a.** het Koolpad in, steek de Lange Bunder over en ga **l.a.** het fietspad op, bij rotonde rechtdoor over het viaduct over de A 27 . Bij de rotonde **r.a.** de Dortseweg in, na enige honderden meters **r.a.** de Oude Bredase weg. Dit is eveneens een geamputeerde weg. Tweede straat

links, de Schoutenlaan. Hier staat rechts de mooie **molen De Hoop (B/U 3)**. De molen werd tijdens de oorlog niet beschadigd. In de voet van molen is kort na de oorlog een speciale gedenksteen aangebracht met een speciale tekst die herinnert aan het onbeschadigd blijven. Boven de gedenksteen staat het beeldje van St. Victor dat mulder J.J. van Riel na de oorlog liet aanbrengen. De tekst op de gedenksteen luidt: “De oorlogsfakkelt ging voorbij. In bange vrees en dwinglandij. En liet een spoor van dood en vuur. In ’t lang verwacht bevrijdingsuur. De vijand week, goddank, gespaard. Voor ’t onheil heeft God ons bewaard”. In november werd door de Polen nog

een speciale mis opgedragen in de toog (in een van de grote ronde toegangsdeuren in de voet) van de molen. Na de molen **l.a.** de Molenakker, **l.a.** Jan Oomenstraat, **r.a.** Kerkeind en daarna gelijk **r.a.** de (oude) Kerkstraat in. Rijdt tot de rotonde en de Kerkstraat aan de andere kan verder volgen. U komt nu bij de **R.K. Kerk Maria ten Hemelopneming (B/U 4)**. U ziet links van de ingang tegen de kerk een speciaal **bevrijdingsmonument** met het opschrift "Bidt voor de edele en dappere Polen die hier voor ons hun leven gaven. Dat zij bij God in vrede leven, 28-10-1944". De afbeelding toont een engel met wijzende vinger naar boven en een lauwertak voor Poolse graven en twee vlaggen. Op de achtergrond zijn de molen en kerk van Bavel te zien. Het bevrijdingsmonument is vervaardigd door de Bredenaar G. van Aalst en op zondag 12 oktober 1952 onthuld. Bij het naderen van de Polen zaten in de toren van de kerk drie Duitsers die het Duitse artillerievuur leiden. Nadat de spits een paar voltreffers had gekregen verdwenen de Duitsers hals over kop. Tijdens de oorlog werden alle kerkklokken door de Duitsers in beslag genomen voor de oorlogsindustrie. Op 5 februari 1945 werd tot ieders verbazing de Brigidaklok van Bavel in Tilburg teruggevonden. Naast enige Poolse soldaten die omkwamen en op het Bavelse kerkhof werden begraven werd ook de 68 jarige C. Diepstraten uit Bavel gedood. Op 28 oktober ging hij nog post rondbrengen maar werd de volgende dag na enig zoeken door de familie dodelijk getroffen gevonden in een sloot aan de Bolbergseweg. Er was dwars door zijn posttas geschoten. Hij had speciaal deze taak op zich genomen omdat jongere postbestellers de kans liepen door de Duitsers te worden opgepakt voor werkzaamheden. Hij werd begraven op het kerkhof in Bavel. De Polen zijn later herbegraven in Breda. Volg de Kerkstraat tot aan de Brigidastraat. Een dag na de bevrijding van Bavel werd door de Polen in de **oude jongensschool (Brigidastraat 12) (B/U 5)** een noodhospitaaltje ingericht. Vooral na de bevrijding van Breda en de slag aan het Markkanaal werden er veel gewonden binnengebracht. Deze werden na behandeling verder naar achteren naar een Turnhouts ziekenhuis afgevoerd. Ook Duitse gewonden werden hier op dezelfde wijze binnengebracht en behandeld. In en om Bavel zijn veel granaten terechtgekomen. Pas op 29 oktober hield het min of meer op en werd het rustig voor de bevolking. In Bavel zijn later enige Polen gaan wonen. In geheel Nieuw-Ginneken ongeveer tien.

U gaat **r.a.** de Deken Dr. Dirckxweg in, bij rotonde rechtdoor en over het viaduct richting Ulvenhout. Aan de 1^e Poolse Pantserdivisie was voor de

aanval richting Breda tijdelijk de Canadese 2^e Pantserbrigade toegevoegd. In deze brigade bevond zich ook het 4^e Britse Lincolnshire Regiment bijgenaamd de "Polar Bears". De brigade trad op aan de linkerflank van de divisie. Zodoende werden Chaam en Ulvenhout en Bieberg door deze brigade bevrijd. De Deken Dr. Dirckxweg gaat in het Ulvenhoutsebos over in de Rouppe van der Voortlaan. Bij de stoplichten slaat u **l.a.** de Akkerstraat in. Op de hoek staat het oude gemeentehuis en hiervoor ziet u het **bevrijdingsmonumentje van Ulvenhout (Nieuw-Ginneken) (B/U 6)**. Het stelt een drinkbassin voor gedragen door vier ossenkoppen op een zuil. Uit het bassin vliegt een vredesduif op. Op de rand van het bassin staat "Ter nagedachtenis aan onze gevallen 1940 – 1945". Op platte stenen rondom staan de namen van 11 inwoners van het voormalige Nieuw-Ginneken, 10 Amerikanen, 8 Polen, 3 Fransen en 1 Ierse Brit die omkwamen tijdens de oorlog en bij de bevrijding. Het monument werd vervaardigd door Paul Grégoire en is op zaterdag 6 september 1952 onthuld. Volg de Akkerstraat verder tot de T-splitsing met de Bladerstraat. Hier **r.a.** tot de T-splitsing met de Dorpstraat. U gaat **r.a.** en ziet links de Kerk staan. Iets verder bevindt zich het **oude kerkhof** Hier gaat u het monument bekijken. Hoewel bij de bevrijding van Ulvenhout geen

geallieerde soldaten waren gesneuveld kwam later op die dag toch nog een Engelsman om het leven. De Canadezen hoorden op 28 oktober dat er achter hen op landgoed Anneville nog Duitsers waren achtergebleven die zich nog verzetten. Drie tanks vergezeld van Britse infanterie werden erop afgestuurd. Bij deze actie is private Frederik Kelly van het Lincolnshire Regiment gesneuveld. (Later nam koningin Wilhelmina haar intrek op landgoed Anneville) Als u het kerkhof 15 meter opgaat vindt u aan het einde van het eerste brede pad links **een klein herdenkingsmonument (B/U 7)**. Op deze gedenksteen staat vermeld: "Dit gedenkteken is opgericht voor allen uit het kerkdorp Ulvenhout die vielen in den Wereldoorlog en in Indonesië, opgericht Allerzielen 1947". Hierop staan enkele namen van inwoners waaronder Adrianus Heyblom, sergeant vlieger R.A.F. gesneuveld te Osnabrück 5-5-1945 (de nationale bevrijdingsdag !). Voor hem is een aparte steen geplaatst. Voor private Kelly is een aparte grafsteen van de Britse Commonwealth gravendienst geplaatst met de tekst: "A.Flanagan served as 4546944 Private F.Kelly, Lincolnshire –Regiment 29-10 44. Er is wat onduidelijkheid over data op het monument. Steek de straat weer over en volg de Dorpstraat verder richting Breda. Ga **r.a.** bij de rotonde **de Rouppe van der Voortlaan (B/U 8)** in. Hier stonden op 29 november 1944 de tanks en voertuigen van het Tiende Poolse verkenningsregiment links en rechts tussen de bomen opgesteld voor een bezoek van de opperbevelhebber van de geallieerde strijdkrachten generaal Dwight D. Eisenhower. Te voet inspecteerde hij samen met generaal Maczek, commandant van de 1^e Poolse pantserdivisie de troepen. Volg de laan tot ANWB-paddestoel nr 23563/001. Hier oversteken naar links en ga richting zwembad Wolfslaar, de Charlotte Cuypersdreef. Op de T-splitsing bij de kinderboerderij **l.a.** de Wolfslaardreef in. Einde weg **r.a.** de Valentijnlaan. Op de viersprong gaat u **r.a.** de Bavelse laan in. U rijdt nu weer op een van de voornaamste naderingsroutes van de Poolse troepen. Op de Bavelse laan zijn enkele doden en ernstig gewonde slachtoffers gevallen. De eerste straat **l.a.** de Overakkerstraat in en rijdt tot vlak voor de kruising met de Marialaan. Links van u ziet u **de Mariakerk (B/U 9)** waar op 31 oktober 2004 Koningin Beatrix met de Poolse president Kwasniewski de herdenkingsdienst zal bijwonen ter gelegenheid van de 60^e herdenking van de bevrijding van Breda door de Polen. Deze Mariakerk speelde nog een belangrijke rol bij de aanval op Breda. De toenmalige kapelaan Sträter van de Mariakerk vertelde daarover hoe er in het begin van de middag 28 oktober 1944 granaten begonnen te vallen. Er kwamen

voltreffers op de kerk die veel schade veroorzaakten. Toen werd het stil en daarna hoorden ze vanuit de kelder voetstappen op het kerkplein. Het was vijf uur, ze waren bevrijd. De Mariakerk stond toen nog eenzaam buiten de bebouwing van de stad omdat er een nieuwbouwwijk omheen moest komen. De Polen vonden dit een prachtig punt om hun voorpost te vestigen. De keuken van de pastorie werd ingericht als wachtlokaal en rond de kerk werden wachtposten uitgezet. Op 29 oktober 's morgens om half zeven vond kapelaan Sträter de keuken vol met slapende Polen. Hij vroeg of het veilig zou zijn de H. Mis te lezen en de Polen antwoorden dat dat waarschijnlijk wel zou gaan alhoewel er links en rechts nog werd geschoten. De kerk was een ravage maar toch begon de kapelaan over het puin bij een zijaltaar de H. Mis. Enkele parochianen uit het bevrijde gedeelte van de parochie waren aanwezig en verder...de Polen. Steek de Marialaan over en volg de Overakkerstraat tot de stoplichten. Steek hier recht over richting de winkel van Albert Heyn op het Valkeniersplein. Bij de winkel bent u weer op de hoofd route richting Vogelenzanglaan.

De lus Fietsen in Vrijheid naar Rijsbergen en de Vloeiweide

(Kijkt u op de hoofdroute naar de plaats waar u de lus moet starten)

Voor uw bezoek aan de kerk van Rijsbergen en de Vloeiweide slaat u op de Heistraat **l.a.** Dit is bij ANWB-paddestoel 21829. Hierna slaat u **r.a.** ri. Rijsbergen bij paddestoel 21831, dit is ook de Heistraat! U volgt de weg tot aan de Overasebaan, gaat **l.a.** en vervolgens over het viaduct van de autoweg Breda-Antwerpen (A16). Vervolg de Overasebaan tot de T-splitsing met het Kruispad (links op de hoek kapelletje en ANWB-wegwijzer 21496). De kapel is gewijd aan OLV van Altijddurende Bijstand en in mei 1942 opgericht om gespaard te blijven voor oorlogsgeweld. (Zie tekst bij de kapel) Op de splitsing slaat u **r.a.** ri. Rijsbergen. In de bocht na de brug over de Aa of Weerij **l.a.** de Hoge Straat in(als het ware rechtdoor). Eerste weg **l.a.** de Lage Straat. Einde weg oversteken en **l.a.** de Bavostraat volgen tot de oversteekplaats bij de **St.Bavokerk (R1)**. U kunt ook via het parallelpad aan de linkerkant van de weg blijven! In de kerk zijn herdenkingsramen te zien gewijd aan de vlucht uit Breda en aan de gevallen op de Vloeiweide. Aan de noordzijde vindt u het z.g. **“Evacuatierraam”**. Dit raam werd ontworpen en gemaakt door het

glazenieratelier van de Gebr. Wuisman uit Breda en geplaatst op 12 mei 1941. Het raam toont een afbeelding van de Barmhartige Samaritaan. Boven in het raam ziet u de wapens van Breda en Rijsbergen, beneden in het midden de toren van de Grote of O.L.Vrouwkerk van Breda en links de kerk van Rijsbergen. Rechts ziet u de brandende huizen en vliegtuigen. In het raam staat een Latijnse tekst die luidt: "Niet onbekend met het kwaad probeer ik te helpen". Onder de toren van Breda staat te lezen: "Geschonken door de burgers van Breda en omgeving als dankbare herinnering aan hun verblijf tijdens de evacuatie in mei 1940". In oktober 1944 werd het raam, evenals de overige ramen in de kerk, door het

oorlogsgeweld beschadigd. In oktober 1947 werd het door L. de Swart hersteld in oude luister. Het raam dat herinnert aan het drama op de Vloeiweide (overval op de verzetspost op 4 oktober 1944) vindt u in de zijbeuk aan de zuidzijde van de kerk. Het werd ontworpen door L. de Swart jr. en geplaatst in oktober 1988 en tijdens de Vloeiweide herdenking in die maand "onthuld". Bij dit drama kwamen 17 mensen om en verschillende monumenten die u tijdens de tocht tegenkwam hadden er betrekking op. Op het raam ziet u wachtende mensen. Zij zijn het symbool voor het verzet en wachten op de bevrijding. Ook hier ziet u bovenin de wapens van Breda en Rijsbergen (Deze gemeenten betaalden ook het grootste deel van de kosten voor het raam). Rechts naast de kerk is de toegang tot de begraafplaats. Op de begraafplaats volgt u het pad rond de grascirkel, die vooraan op de begraafplaats is aangelegd. Rechts ziet u graven met een standaardtype kruis. Halverwege het hoofdpad slaat u het eerste pad met verschillende grafmonumenten in. Na ongeveer 15 meter vindt u aan de linkerzijde **het graf van het gezin van boswachter Neefs, (R2)** waarvan de moeder en 3 kinderen omkwamen in het Vloeiweide drama. De boswachter zelf ontkwam, werd later alsnog gevangen genomen, maar hij ontsnapte weer. U gaat terug naar de weg en slaat **l.a.** Links voor de St. Bavokerk staat een

bronzen beeld van een moeder met kind (R3)

gemaakt door Niek van Leest. Het beeld is op 29 oktober 1980 onthuld ter nagedachtenis aan het oorlogsleed tijdens de jaren 1940-1945. Voor de tocht naar de **Vloeiweide** rijdt u vanaf de St. Bavokerkerk tot aan de rotonde aan het begin van Rijsbergen richting Breda. U gaat op de rotonde **l.a.** de Ettenseweg op. Volg het fietspad tot u aan uw rechterzijde de Hellegatsweg ziet en ga **r.a.** De Hellegatsweg volgen tot de bocht naar links, hier gaat u **r.a.** de Sintelweg op (dit is ook een half verhard sintelpad). Blijf de sintelweg

volgen. Onderweg passeert u een (geopende) slagboom, ongeveer 200 meter verderop komt u bij het **Vloeiweide-monument (R4)**. Het monument bestaat uit de geconserveerde fundamenteën van het boswachtershuis, waarin een monumentje in de vorm van een opstand met plaquette is geplaatst. De plaquette vermeldt de namen van de omgekomen verzetsstrijders, namen die wij eerder tegen kwamen op de plaquette in het Wilhelminapark en op het monumentje aan de Galderseweg bij de Kogelvanger, waar een aantal van hen (8) daadwerkelijk werd gefusilleerd. Jaarlijks, rondom 4 oktober, wordt het drama op de Vloeiweide herdacht door een stille tocht naar dit monument.

De route gaat nu richting Princenhage. U gaat van het monument ongeveer 20 meter terug langs het pad en volgt dan het schuine pad dat naar rechts gaat. Na 200 meter op T-splitsing(ook bospad) **r.a.** Eind van het pad **r.a.** Raamschoorseweg, over het betonnen bruggetje en de Raamschoorseweg volgen tot aan de Rithsestraat. T-splitsing **r.a.** en weg volgen tot aan rotonde Rijsbergseweg/Mastbosstraat. U gaat hier **l.a.** de Mastbosstraat in en u bent terug op de hoofdroute.

Lus Fietsen in Vrijheid naar Prinsenbeek

Vertrekpunt Princenhaagse markt.

Ga vanaf de Haagse markt de Pastoor van Spaandonkstraat in (naast de slagerij). Daarna op de T-splitsing **l.a.** de Nieuwe Heilaarstraat in. Vervolgens **r.a.** de Heilaarstraat in. Bij de verkeerslichten recht oversteken en het fietspad rechtdoor blijven volgen tot aan het Koldenhoefpad. Ga (vlak voor het Chinees restaurant) **l.a.** en blijf het fietspad volgen tot de Leursebaan. Oversteken en **r.a.** het fietspad volgen met de bocht mee naar links. Na enkele tunneltjes onder de A 16 en HSL het fietspad blijven volgen tot u komt bij kruispunt Leursbaan/ Drielindendreef/ Oude Molenweg aan het **Liesbos (P1)**. "Op de Beek" (Prinsenbeek) waren begin mei 1940 ongeveer 100 Nederlandse soldaten gelegerd. Rond en in het Liesbos was het een komen en gaan van Nederlandse en Franse colonnes. Bij voormalig Hotel Burck aan het Liesbos was een commandopost ingericht die o.a. gebruikt is door de Staf van de Peeldivisie. Dit was slechts een korte periode omdat er in de omgeving veel bommen vielen en er behoorlijk wat afweervuur was. De staf is daarop verder naar het westen richting Wouw vertrokken. In en rond de Beek waren Franse militairen van het 38e R.I. onder bevelvoering van kolonel Philippe gelegerd. Het regiment hoorde bij een voorhoede van de 25e Division d' Infanterie Motorisé die op 11 mei 1940 in Princenhage aankwam. Het regiment had de route Essen (B)-Roosendaal-Breda langs het Liesbos genomen. In en bij het bos werden zij gebombardeerd. De volgende dag nam het 38e R.I. met 2 bataljons stelling tussen Breda en Terheijden. Het 1e bataljon bleef als reserve in het Liesbos achter. Ook op 11 mei stelde een colonne van het 20^e regiment artillerie zich verdekt op in het Liesbos. De situatie werd steeds chaotischer. Franse colonnes reden langs de weg richting Breda. Uit Breda kwamen lege vrachtwagens en bussen weer terug. Op een gegeven moment kwamen er vliegtuigen over die hun bommen afwierpen boven het bos. De colonne werd een paar honderd meter verplaatst en vertrok 's avonds. De rode achterlichten werden kapotgeslagen omdat die de beweging zouden kunnen verraden. Uiteindelijk kwam de colonne op haar oorspronkelijk route terecht: Beek-Leur-Etten en daarna verder.

U rijdt rechtdoor op het kruispunt en sla hierna de 2^e straat **r.a.** de Groenstraat in. Aan de overkant staat een ANWB paal met het nummer 2213/1 (Prinsenbeek 1 kilometer). Volg de weg en bij voorrangsweg oversteken (Vianendreef-Middenweg), ga hierna de 1^e straat links de Pastoor Oomenlaan in daarna schuin rechts aanhouden. U kruist de Schoolstraat en gaat rechtdoor, de Gertrudislaan. Op de kruising met de

Kapelstraat ziet u rechts de **Vredeskapel (P2)**. De Prinsenbeekse bevolking had de maagd Maria beloofd een kapel te bouwen als men de oorlog

ongeschonden zou doorkomen.

Gelukkig is dat verhoudingsgewijs gezien ook gebeurd.

Op 23 mei 1953 werd de Mariakapel ingezegend. Omdat het onderhoud moeilijk te realiseren was is

deze kapel een herdenkingskapel geworden. Op 4 mei 1980 is deze als

Vredeskapel officieel in gebruik genomen. Hier wordt jaarlijks de

dodenherdenking gehouden. In de achterwand van de

kapel is een grote gedenkplaat aangebracht met de

tekst: "In de Tweede Wereldoorlog bleef Prinsenbeek voor grote rampen gespaard. Uit dankbaarheid werd door de gemeenschap deze kapel gebouwd. Met eerbied gedenken wij allen die in de strijd voor de vrijheid het offer gaven van hun leven." Aan de rechter muur is een plaquette aangebracht met 8 namen van gesneuvelde Polen van de 1^e Poolse Pantserdivisie, de divisie die Prinsenbeek bevrijdde. Zij zijn gesneuveld bij het Nieuwe Veer. Het zijn F. Blotko, F. Grzyb, J. Hawryszczuk, S. Kornas, W. Michalik, K. Heljasz en J. Skszydło. Nieuwe Veer ligt ten noorden van Prinsenbeek aan de rivier de Mark waar nu ongeveer de nieuwe verkeersweg (A16) de Mark kruist. Er lagen een spoorbrug en een verkeersbrug die beide waren vernield. Werd er in het dorp Prinsenbeek

minder fel gevochten, bij het Nieuwe Veer werd fanatiek tegenstand geboden, hier hadden de Duitsers zich buiten het dorp achter de Mark verschanst. De Polen trachten hier een overgang te forceren zoals dat ook gebeurde bij andere geallieerde troepen, maar nadat slechts 7 of 8 tanks de overkant haalden werden de pontons door Duitse artillerie kapot geschoten. De Duitse tegenstand was ongewoon hevig waardoor deze poging mislukte. Om los te komen van de vijand moest men zelfs artillerievuur op eigen stellingen vragen. Zowel de Poolse als de Amerikaanse pogingen even verderop mislukten. Later zou men het met meer succes tussen Terheijden en Oosterhout proberen. Voor de Vredeskapel staat ook **een vrijheidsboom** die op 30-10-1994 is geplant. Een tegel met tekst in het trottoir geeft dit aan. In de Kapelstraat stond de jongensschool en in de Schoolstraat(die u zojuist bent gepasseerd) de meisjesschool en het patronaat. De Duitse bezetter had ruimte en onderdak nodig voor de soldaten en deze gebouwen werden daarom gevorderd. Ga nu voor de kapel **r.a.** de Kapelstraat in en op de T-splitsing **r.a.** de Markt op. Blijf aan de rechterkant tot u bij het grote H. Hart beeld komt en daarna **l.a.** de **Valdijk (P3)** op. Gelijk rechts staat nu restaurant 't Hert v/h een gezellig café. Dit kreeg Duitse inkwartiering. Waar nu de appartementen in aanbouw zijn (rechts), vlak na restaurant 't Hert, stond de **melkfabriek St.Gertrudis (P4)**. Achter deze melkfabriek was onder een stal een schuilplaats. Vele piloten zijn hier verstopt geweest. De melkfabriek is ook in beslag genomen en deed dienst als opslag voor de voorraden. Hetzelfde gebeurde met de werkplaats van de Boerenbond. Op nummer 20 bijvoorbeeld stond een wagenloods die gevorderd werd. Er waren niet alleen militairen ingekwartierd maar ook zo'n 156 paarden werden op diverse plaatsen ondergebracht. De Tuinbouwvereniging aan de Valdijk moest ook plaatsmaken voor de dieren. Bij de Boerenbond gaan we **r.a.** de Haverdijk op. Einde Haverdijk **l.a.** over het viaduct en dan **r.a.** met de bocht de Mr. Bierensweg in. Deze blijven volgen tot hij over gaat in de Heilaarstraat en deze blijven volgen tot de stoplichten van de Ettense Baan. Steek hier over en ga verder de Heilaarstraat in. Ga **l.a.** de Nieuwe Heilaarstraat in **r.a.** de Pastoor van Spaandonkstraat in tot op de Princenhaagse Markt. Hier gaan we links af en zitten zo weer op de hoofdroute.

Dit is een uitgave van het Generaal Maczek Museum©, met als basis de fietsroute van 1994 geschreven door Eric Dolné. Deze uitgave is bewerkt door F. Ruczynski voorzien van foto's door J. Roovers. De historische foto's zijn afkomstig van het stadsarchief van Breda. Met dank aan de Heemkundekringen Teteringen, Prinsenbeek en Ulvenhout/Bavel.